

MARX ÉS A MARXIZMUS ÉLETREVALÓSÁGÁNAK ELVITATÁSA KOLAKOWSKI RÉSZÉRŐL

A tekintélyes fővárosi kiadó, a Beogradski izdavačko-grafički zavod kiadta a marxizmus sorozatában Kolakowski a marxizmusról szóló háromkötetes egyetemi tankönyvének első két kötetét. Az első kötet még 1980 novemberében megjelent, tényleges forgalombahozása azonban valamivel későbbi keltezésű. A második kötet 1983-ban hagyta el a sajtót, némi késéssel a kiadó előzetes bejelentéséhez viszonyítva.

A lengyel származású szerző az első kötethez írt előszavában (1974. május, Oxford) elmagyarázza, hogy tankönyvét csak úgy írhatta meg, hogy az oxfordi All Souls College — amelynek tanszéki tagja — jóvoltából 1970—1973 között a második kötet megírásának szentelhette idejét, miután az első kötet első változatát már 1968-ban megírta. Köteteit először lengyel nyelven adta ki a Párizsban székelő Lengyel Irodalmi Intézet, majd mindjárt angol fordításban is megjelentek. Kolakowski műve érthető okokból váltott ki nagy érdeklődést, hisz a jelenkor megrögzött kommunistaellenes szerzője, a sztálinista torzulásokért Lenint hibáztatja mint „a totalitarizmus ideológusát”. A totalitarizmus csíráját pedig Marx tanításában — amelyet elsősorban ideológiaként mutat be — látja, megfelelően tudományos módszertani értékeiről és jelentőségéről.

Szerbhorvát nyelven ez Kolakowski harmadik könyve. Az első 1964-ben a belgrádi Nolit adta ki *Filozofski eseji* (Filozófiai esszék) címmel, a rákövetkezőt a belgrádi Prosveta 1972-ben *A pozitivizmus filozófiája* címen. Ezenkívül számos tanulmánya és szövegrészlete jelent meg folyóiratainkban és szöveggyűjteményes kötetekben. A most megjelent

két kötethez tartalmas utószót is csatolt a kiadó. Az első kötethez, *A marxizmus fő irányzatai* című Kolakowski tankönyvhöz az eddig megjelent két kötet fordítója, Risto Tubić írt *A klasszikus marxizmus és politikai ideológiai szerepe között* címmel utószót (I., 505—533. l.), míg a második kötethez a kötetek recenzen e, Prvoslav Ralić írta a *Hová vezet a marxizmus „tekintet nélküli bírálata”* című tanulmányt (II., 62)—537. l.).

Fémeül a kérdés: Vajon indokolt-e Kolakowski ezen művének a megjelenése? Ugyanis érdemes utalni arra a figyelmeztetésre, amelyet Prvoslav Ralić közöl utószavában (II., 634.), nevezetesen, hogy már az első kötet megjelenésekor is elhangzottak nálunk olyan vélemények, amelyek kifogásolták ezt a kiadói tevékenységet. Ez pedig érthető, hisz a marxizmus ikonok bírálójáról van szó, s így természetes, hogy könyvének megjelentetése is vitatható. Ralić azonban utal arra, hogy ezt a dogmatikus és repressziós légkört azok igyekeznek kialakítani, akiknek „a minden létező kíméletlen bírálása” a vezérelve, s ezzel újfent bebizonyosodott — szögezi le Ralić —, hogy az anarchia és a dogma közötti távolság nem is olyan nagy. A lázólagos szabadelvűek, amint nem felel meg valami privatizált érdekeknek máról holnapra olyan dogmatikusokká válnak, hogy még a marxizmust bíráló könyvek betiltásától sem riadnának vissza. Ralić elmondja, hogy a második Kolakowski-kötet körül is hasonló légkör alakult ki, ami voltaképpen közvéleményük bíráló képességének a kétségbe vonása, és az attól való félelem, hogy felismerjük a Kolakowski által indokoltan bírált dogmati-

kus vonásokat. Közvéleményünknek ugyanis szüksége van arra, hogy megismerje: milyen kiindulópontból bírálják jelenleg a marxizmust.

Természetesen a hazai olvasóközönység okkal igényes az olyan jellegű munkával szemben, amelyet Leszek Kolakowski dolgozata képvisel. Ralić felhívja a figyelmet (II., 634. l.), hogy Kolakowskinak kiváló adottsága van a különféle marxista nézetek szintetizáló bemutatására, ez pedig a hazai olvasóra nemigen gyakorol hatást, mert Predrag Vranicki, hazai szerző már korábban megalkotta az első szintetizáló művet. (*A marxizmus története* című műve ugyanis már 1961-ben megjelent.) A hazai olvasó számára Leszek Kolakowski *Glowne Nurty marksizmu* (A marxizmus fő irányzatai) c. könyve nem jelenthet lényeges olvasmányt, erről tanúskodik különben a második kötet 1600 dináros ára is. Azon könyvek sorába tartozik, mint például a J. V. Sztálin: *A leninizmus kérdései* (Centar društvenih delatnosti SSOH, Zgb., 1981.) című munkája. A sztálini revizionista dogmatizmus „kisbibliáját”, ahogyan az 1981-es kiadás előszavának írója, Andrija Krešić nevezi (XVII. l.) azért érdemes kézbe venni, hogy könnyebben felismerhető legyen ma is mindenhol a sztálinizmus, s ugyanez érvényes Kolakowski könyvére is. Az ismert lengyel filozófus mostani marxistaellenes könyve — a marxistaellenesség egyébként az első kötetéből a harmadikig állandóan fokozódik — ugyanis hozzásegíthet ahhoz, hogy a látszólag szabadelvű Marx egyes nézeteire vonatkozó bírálatban felismerjük azokat a forrásokat, amelyeknek már semmi köze sincs a marxizmushoz való alkotó hozzáálláshoz, hanem marxistaellenességből fakadnak.

Figyelemre méltó ez azért is, mert Vera Pilić megfogalmazása szerint nálunk kétféle citatológia van. Az

egyik a klasszikusok mértéken felüli idézeteinek halmozása és a velük való manipulálás, ami a nagy gondolkodókhoz való ragaszkodás látogatást kelti, de nem szavatolja tanításuk lényegének a tiszteletben tartását. A másikfajta citatológia, az a „láthatatlan és nyilvánosan be nem vallott” idézés, amely képviselői rendszerint rosszállóan és lekicsinylően nyilatkoznak az előbbi idézőkről, mint a sztálinista befolyás marxistaellenes csökevényéről, viszont jómaguk felettébb gyanús marxista hozzáállású külföldi szerzők nézeteit tolmácsolják, idézőjel és a forrásokra való hivatkozás nélkül.

Kolakowski valóságos nézetei, amelyeket kommunistaellenes alapon a 60-as évek végén alakított ki, nálunk *A marxizmus fő irányzatai* I. kötetének megjelentetésével (1980) váltak szélesebb körben ismertté. Nem világos, hogy ez az értesületlenség következménye, vagy más oka is van. Mindenesetre Ralić (II., 630. l.) nehezményezi, hogy 1978-ban már Vranicki akadémikus Kolakowskit marxistaként emlegeti, holott ez csak 1968-ig lehetett helytálló. Risto Tubić, az I. kötet utószavának írója (I., 506—507.) idézi Kolakowski nézeteit a 60-as évek elejéről, amely szerint a kommunista tudat nemcsak az emberi történelem racionalizációja, hanem elsősorban a történelem megváltoztatását célzó kötelezettség és felelősség annak fejlődési irányzatának kialakítását illetően. (L. Kolakowski: *Filozofski eseji*. Nolit, Beograd, 1964., 77—78. o.) Ugyanakkor azonban azt is megjegyzi Kolakowskiról, hogy a nyolcvanas évek elején vallott nézetei és a kommunizmusra vonatkozó magyarázata már csak a valamikori nézeteinek a karikírozásaként hat. Tubić szerint a szerző a *Glowne Nurty marksizmu* III. kötetében azt állítja, hogy „A világ, amelyben a kommunizmus válna uralkodóvá csak úgy létezhet-

ne, mint egyetlen imperializmus egyeduralma, vagy mint az egyes országokban uralkodó »marxisták« közzéi háborúk végtelen sorozata».

Igazat kell adni a két kötet fordítójának (I. 531—532.), amikor az első kötet utószavában a következőket fejt ki: „Amennyiben a szocializmus történetében »a despotizmus« az emberiség egysége létrehozásában az egyetlen »ismert technika« (s Kolakowski határozottan tagadja a többi lehetséges »technikát«, a demokratikusakat, az öngazgatókat és hasonlókat!), úgy ez egyrészt csak a polgári intézmények és értékek status quojukért való törekvését jelentheti, másrészt viszont kitérést a felelet elől, arra a kérdésre, hogy mi is történhetett, hogy pragmatikus magyarázatokkal kijátszhaták a történelem marxista felfogását, azt, hogy a dolgok és intézmények világa kiszorította az embert?...”

Első kötetében Kolakowski, tizenhat fejezetre tagolva, Marx és Engels alkotását, pontosabban eszmei világát tárgyalja. Amint az már szokásos azoknál, akik a marxizmust elvont, humanista módon értelmezik, a szerző is nagy figyelmet szentel az 1847 előtt írt művek elemzésének (a 3. és az 5., valamint a 10. fejezet) azzal, hogy *A tőkér*ről és annak első kötetéről sem feledkeznek meg (12., 13. és 14. fejezet). A második kötetben a marxistákról, Marx és Engels követőiről ír. Időrendben nem mindig következetes, kötetének fókuszában pedig a II. Internacionálé marxistái állnak, de külön fejezetben foglalkozik a marxizmus oroszországi kezdeteivel (13. fejezet) külön tárgyalva Herzen, Csernisev-szkij és a národnyikok nézeteit. A kötet négy utolsó fejezetét (15., 16., 17. és 18. fejezet) Leninnek szenteli. A második kötet nyilván szétosztalni szándékozik a tévesen értelmes olvasó nézeteit, amit a sztálinista dogmatikus ábrázolás alapján alkot-

hatott, mely szerint Marx és Engels után jelentéktelen marxisták sora következett, hogy azután üstökösként feltűnjön Lenin (akit egyébként a marxisták népes tábora vett körül). Ezt a misztifikációt szándékozik szétosztalni, erősen egyéni módon válogatva meg azokat, akiket részletesebben tárgyal a II. Internacionálé képviselőiként, ide sorolva Lenint is, mint „a totalitarizmus ideológusát”. Mintha nem éppen Lenin lett volna az, aki szembeszegült a II. Internacionálé eszmei áramlatával, elméletileg és gyakorlatilag is megcáfolta azt; mintha nem ő revitalizálta volna Marx módszerét és tanításának lényegét, ami a II. Internacionálé utolsó két évtizedében, Engels halála után szembevetően háttérbe szorult.

Kolakowski demisztifikációs erőfeszítése végigvonul az első kötetben is. Így számára lényeges A. Cieszkowski — akiről különben leszögezi, hogy „mint posthegelianusnak a marxizmus története szempontjából nincs jelentősége” (I. 102. l.) —, aki Hegelnek a tagadás dialektikáját „a cselekvés filozófiájává” fogalmazta át (I. 99. l.), s így Marx 11. tézise Feuerbachról „nem más, mint Cieszkowski gondolatának ismétlése” (I. 103. l.). Hozzáfűzi még, hogy hasonló álláspont már a jakobinusok politikai programjában is létezett. Hivatkozik arra, hogy a társadalmi „alap” és „felépítmény” összefüggése már az antik görög filozófiában fellelhető abban az utalásban, hogy előbb élni kell, hogy filozofálhassunk. Rámutat a neohegelianus Hessre, aki a termelés áru jellegéről és annak pénzbeli kifejezéséről értekezik. Hangsúlyozza, hogy Marxnak az elosztásra vonatkozó kommunisztikus elvei, ha nem is olyan szabatosan, de már Blanqui-nál megtalálhatók, valamint, hogy a szegénységgel és a kizsákmányolással már Fourier is részletesen foglalkozott.

Kitér továbbá a teljes személyiség fogalmára, „amelyet Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* c. művétől kezdve egészen *A tőkéig* gyakran ismételtet”. Ez Kolakowski szerint szintén Fourier gondolatvilágához tartozik. Az elidegenülés alapfogalmát viszont — a szerző megállapítása szerint — Marx a Bauer testvérektől, Hessestől, Feuerbahtól és másoktól kölcsönözte, mint ahogy „a tudományos szocializmust” Proudhontól, „a proletariátus diktatúrája gondolatának első megalkotója” pedig Blanqui volt.

Az ilyen természetű demisztifikációs erőlködéseknek csak akkor lenne értelme, ha úgy képzelnénk el Marx megjelenését, hogy az valami önfeloldás alapján következett be, s nem úgy, ahogyan azt Lenin hangsúlyozza, az emberi gondolkodás főútvonalán, az akkori világ legfejlettebb részében. Ezt a demisztifikáló listát megtoldhatnánk még azal is, hogy a múlt század első felének német filozófiájában pl. az elidegenedés olyan közhasználatú fogalom volt, mint századunkban a kizsákmányolás és a leigázás, s használata nélkül jóformán kommunikálni sem lehetett. A mai jogoszláv szakirodalom meg a proletárdiktatúra kifejezést nem Blanqui-tól (1805—1881), hanem F. N. Babeuf-tól (1760—1797) származtatja, a francia polgári forradalom idejéből. Marx viszont munkássága elején a kizsákmányolás felfedését a gazdaságtan előző századi angol megalapozóinak tulajdonította, akik szerinte összecszerűen is kiszámították a XVIII. század angliai bérmunkásainak kizsákmányoltságát. Amennyiben Kolakowskit jobban érdekelné a politikai gazdaságtan, úgy tudomására jutott volna, hogy Marx tudatosan használja azokat a példákat *A tőké*-ben (így az összetett kooperációra vonatkozóan a XVIII. századi A. Smith példájából merítve),

amelyeket a szakirodalom már a köztudatba átvitt és amelyek fedték a valós viszonyokat. Külön meg is nevezi pl. B. Franklint, akinek „a szerszámkészítő állat” elnevezése túlságosan tömör és leegyszerűsített meghatározás ugyan, de Marx súlyt helyez arra is, hogy újszerű meglátásait, amellyel forradalmasította a társadalmi folyamatok értelmezését, (ezt különben Kolakowski kétségbe vonja, s vitatja tudományos érvényességét és elsősorban ideológiai, hitbéli jelentőséget tulajdonít csak Marx tanításának) ott ahol az lehetséges, kösse kortársai és az előbbi nemzedékek időálló meglátásaihoz.

Kolakowski demisztifikációs erőfeszítése, legalábbis látszatra, túlhangsúlyozza Marx függőségét az eszmei elődöktől, s olyan benyomást kelthet az olvasóban, mintha Marx tanítása és gondolatvilága nem is volna újszerű. Ezért is állapítja meg indokoltan Risto Tubić (I. 519. l.), hogy Marx eredetiségét nem kell túlbecsülni, de lebecsülni sem szabad. Az, hogy egy gondolkodó magáévá teszi elődjei eszméit, még nem jelenti azt, hogy nem eredeti gondolataiban. Ez mindenképpen érvényes Marxra, aki nem veszi át az elődök gondolatait mechanikusan, hanem kritikusan, alkotó módon továbbfejleszti őket. Ha tehát mások eszméinek és gondolatainak el nem fogadása lenne az eredetiségre vonatkozóan az egyetlen mérce — szögezi le Tubić —, akkor nehezen találhatnánk az eszmék történetében eredeti gondolkodót, hiszen minden eszmének megvan a maga genézise.

Kolakowski a sztálinista gyakorlatot és annak látszatra elméleti fedezését Leninre és Marxra való hivatkozással úgy éli át, hogy a kommunizmusban nem látja az emberi emancipáció lehetőségét, hanem a marxizmust az imperializmus egy újabb formájával azonosítja. Elemzéseiben a katolicizmusban jártas

műveltségére támaszkodva nem egyszer erőltetett párhuzamokat von a marxizmus és a vallás, mindenkéltől pedig az európai kereszténység katolikus változata között. Így azon az állásponton van, hogy a marxizmusnak „vallási szerepe van és hatékonysága vallási jellegű”, tagadva a marxizmusnak a társadalmi folyamatokra gyakorolt múltbeli hatását, valamint a jövő távlatainak felfedésében játszott fontos szerepét (I. 507. és 516; II. 633. l.). Kétségtelen, hogy a második kötet érdekes és hasznos kezdeti bevezető információkat nyújt a II. Internacionálé sok jelentős marxistájáról, illetve olyan személyiségekről, akik mint marxisták indultak és később hazájuk munkásmozgalmának és a marxista elméletnek is a perifériájára kerültek. Vitatható viszont, hogy mennyire reprezentatív ez az arcképcsarnok. Mindenesetre érdeklődésre tarthat számot az a három lengyel marxista, akiről itt Közép-Európában és a Balkánon nemigen hallottunk (9., 10. és 11. fejezet), de hozzájuk mérten, jelentőségüknél fogva nyilván még többen is a névsorba kerülhettek volna.

A despotikus szocializmus ellen küzdve Kolakowski bizonyára megfelelő nevelő hatású olvasmányt nyújtott. A jugoszláv olvasó is abból a szempontból olvashatja az eddig megjelent két kötetet, hogy miként lehet másképpen, nemcsak nem dogmatikusan írni a marxizmusról és hogy milyen ellentmondásba keveredik az, aki, mint Kolakowski elveszti az elmélet és a gyakorlat dialektikája iránti érzékét. Ez különösen a Lenin életművéhez való viszonyulásában nyilvánul meg. Noha a II. Internacionálé egyéniségei között tárgyalja Lenint is, elemzésén erősen érződik a leninizmus sztálini jellemzése. Képtelen tudomásul ven-

ni, miként helyezkedett szembe Lenin a marxi tanításnak a II. Internacionálé idején uralkodó értelmezésével, s fejtegetésében a sztálini revíziót Leninre is előrevetíti. Mindenesetre elemzése egybecsendül azoknak a marxológusoknak a tárgyalási módjával, akik szembeállítják Lenint Marxszal és Lenint hibáztatják a sztálini despotizmus kialakulásáért. Kolakowskinál ez nem mindenben van így, mert nála a despotizmus és az egyeduralmi erőszak igaz Leninhez is fűződik, aki „az állam elméletéről az állami ideológiára” vált át, és aki „a totalitarizmus ideológusa”, elhanyagolva nem is egy alapvető lenini álláspontot, noha hivatkozásai alapján kezében forgatta Lenin *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című művét. A szerző számára a totalitarizmus csírája már jelen van Marx ideológiájában, sőt Engels is hibáztatható érte. Mindenesetre ez a kérdéskör behatóbb elemzést igényel, mert a szerző magáévá teszi Kautsky leegyszerűsített álláspontját, amelyet Lenin cáfol, miszerint az osztálydiktatúra a demokráciusság feltétel nélküli kizárását jelenti.

Kolakowski tankönyvének első két kötete nem mondható érdektelen olvasmányoknak. Bízunk azonban olvasóközönségünk kritikai viszonyulásában és abban — ahogyan az első kötet utószava kifejti (I. 531. l.) —, hogy „... a marxizmusnak és a marxistáknak jelenkori lehetőségei nem abban vannak, hogy csak idézzék Marxtot, óvakodva az antimarxistáktól; s hogy bírálatukat csak a saját tévelygőikre és az idegen politikai rendszerekre korlátozzák, hanem, hogy szem előtt tartsák a saját elméletük és gyakorlatuk megoldatlan kérdéseit és problémáit is”.

Rehák László